

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ERMƏNİLƏRİN SOYQIRIM SİYASƏTİNİN NAXÇIVANA TƏSİRİ

Naxçıvan Cənubi Qafqaz kimi mühüm strateji bölgədə yerləşən Azərbaycanın ən qədim tarixi ərazilərindədir. XIX və XX əsrlər boyunca xalqımızın qarşılaşdığı əsassız erməni iddialarının nəticələri bu qədim diyar da öz izlərini buraxmışdır. Əsrlər boyu Şərqi Anadolu doğru yayılma prosesi yaşayan ermənilər əvvəlcə Şərqi Anadoluda məskən salmış, buradan isə Rusiyanın köməkliliyi ilə Cənubi Qafqaza köçürülmüşlər. XX əsrin əvvəllərində erməni cinayətlərinin baş verdiyi əsas ərazilərdən biri Naxçıvan olmuşdur. 1905-1907-ci və 1918-1920-ci illərdə ermənilər Cənubi Qafqazın bir sıra yerlərində, o cümlədən Naxçıvanda qırğınlar törətmiş, minlərlə günahsız insanı qətlə yetirmişlər. Osmanlı ordusunun Naxçıvana gəlişi ilə bu hücum və qırğınların qarşısı uğurla alınmışdır.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Cənubi Qafqaz, XX əsr, soyqırım, Osmanlı ordusu, münafiş.*

Naxçıvan Cənubi Qafqaz kimi mühüm strateji bölgədə yerləşən Azərbaycanın ən qədim tarixi ərazilərindədir. XIX və XX əsrlər boyunca xalqımızın qarşılaşdığı əsassız erməni iddialarının nəticələri bu qədim diyar da öz izlərini buraxmışdır. Əsrlər boyu Şərqi Anadolu Şərqi doğru yayılma prosesi yaşayan ermənilər əvvəlcə Şərqi Anadoluda məskən salmış, buradan isə Rusiyanın köməkliliyi ilə Cənubi Qafqaza köçürülmüşlər. XX əsrin əvvəllərində erməni cinayətlərinin baş verdiyi əsas ərazilərdən biri Naxçıvan olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində erməni millətçiləri öz tarixi torpaqlarında yaşayan azərbaycanlıları planlı surətdə doğma yurdlarından çıxarmağa, milli soyqırmağa başladılar. Azərbaycanlılarla ermənilər arasında ilk toqquşma Bakı şəhərindən başlayaraq Şuşaya, Zəngazura, İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Eçmişdzin, Cavanşir, Qazax qəzalarına yayıldı.

Naxçıvanda qanlı hadisələrin törədilməsi ərəfəsində açıq-aşkar silahlı erməni daşnak əsgərləri toplanmağa idilər. M.M.Nəvvab yazır: "Elə ki, İrəvanın fitnə-fasad törədən erməniləri Naxçıvana gəldilər, orada vəziyyət gərginləşdi. Naxçıvan erməniləri neçə illərdən bəri tədarük etdikləri vuruş sursatlarını- topları, bombaları, beşaçıllan tüfəngləri və s. növbəti qırğın üçün hazırlamağa başladılar" (4, s. 21). Məlumatdan aydın olur ki, Naxçıvan hadisələri İrəvandan gəlmiş daşnak silahlılarının təhriki ilə başlamışdır. Onlar təhrikçidici hərəkətləri ilə azərbaycanlıları münafişəyə cəlb etməyə çalışdılar.

Naxçıvanda hadisələrin başlanması üçün ilk qüçücüm rolunu 1905-ci il may ayının 5-də "gündüz saat üç radələrində üç nəfər Cəhri kəndinin sakini olan müsəlmanların Şıxmahmud adlı yerdən keçdikləri vaxt yaranması" (5, s.

18) hadisəsi oynadı. Daha sonra Tumbul kəndində mayın 7-də bir azərbaycanlı qətlə yetirildi.

Naxçıvan şəhərində, Ordubad, Culfa, Cəhri, Şahbuz, Çeşməbasar, Kültəpə, Tumbul, Tivi kəndlərində azərbaycanlılar qətlə yetirildilər. 1905-ci il mayın 8-də bölgədə törədilən qanlı hadisələrlə bağlı İrəvan vitse-qubernatoru Baranovski, İrəvan şəhər qlavası Ağamalovla birlikdə Naxçıvana gəldilər. Naxçıvanda qırğınlar ara vermədiyi üçün Tiflisdən general Əlixanov Avarski də Naxçıvana göndərilir. Ermənilər İrəvanda, Zəngəzurdə bir çox kəndləri dağıtmış, yerli türk əhalisini zorla çıxarmağa çalışmışlar (1, s. 161).

1905-ci ilin may ayında Ordubad qəzasının Tivi kəndində ermənilərlə müsəlmanlar arasında baş vermiş münafişə ilə əlaqədar buraya 500-ə yaxın əsgər və zabıt göndərilmişdir. Göndərilmiş hərbi hissə kənddəki müsəlmanlara qarşı zor tətbiq etmiş, onları doğma yurdlarından qovmuş, adamları öldürmüş, ermənilərə köməklik göstərmişlər. Rus hərbiçilərinin köməyindən istifadə edən ermənilər 1905-ci il noyabrın 26-da Naxçıvan şəhərindəki müsəlman bazarını qarət edib sonra da od vurmüşdular. Bütün bunlara baxmayaraq, ermənilər Naxçıvanda məğlub olmuşdular.

Daşnaklar 1905-ci il hadisələrinin ilk mərhələsində Bakıda və Naxçıvanda uğradıqları müvəffəqiyyətsizlikdən sonra növbəti qanlı cinayətlərinə daha ciddi hazırlıq etməyə başladılar. 1905-ci ilin ikinci yarısında yenidən vətət alan və öz dəfə daha planlı şəkildə həyata keçirilən qırğınlara Naxçıvanda Arslan, Qarabağda Vartan, Zəngəzurdə Sivaslı Murat, Əsgəranda Hamazasp (Hamvo), Sisyanda Keri rəhbərlik edirdi. Bundan başqa daşnak dəstə başçılarından Sako və Abraham Gülxandanyan Gəncədə, Durbah, Armen Qaro, kapitan Baqdasaryan və Tıqran Stepanyan Tiflisdə azərbaycanlılara qarşı törədilən dəhşətli cinayətlərə başçılıq edirdilər (10, s. 534-535).

Naxçıvanda qırğınların ikinci mərhələsi 1905-ci ilin noyabr ayında başladı. Bu dəfə yenidən başlanan qırğınların birbaşa səbəbkarları çar məmurları və rus kazakları oldular. M.S.Ordubad hadisələrin yenidən faciəli şəkil almasının səbəbinin Çeşməbasarda baş verən hadisə olduğunu yazır: "Bu gün kazaklar sülh və asayiş təmin etmək üçün Çeşməbasar kəndinə gedərək Hacı Nəsir Hacı Nağı oğlunun evini qarətə başlamışlar, bu vaxt qabağa dürib mənə olmağa çalışan Hacınn oğlunu öldürmüşlər. Müsibətə düşər olmuş Hacı oğlunu qana bulamış görərək qaşır bir güllə kazaklara atmış, elə buna görə də onun ailəsini qətlə yetirmişlər" (1, s. 170).

Çeşməbasar qətlı Naxçıvan şəhərində və ətraf kəndlərdə yenidən qanlı hadisələrin başlanması üçün bir işarə rolunu oynadı. Naxçıvan şəhərində yaranmış gərgin vəziyyətdən istifadə edən rus kazakları ermənilərlə birləşərək Cəhri kəndini yandırdılar (7, s. 180). Kənd əhalisinin bir hissəsi ermənilər tərəfindən qırıldı və yangında həlak oldu. Həmin gün Naxçıvana gələn İrəvan general-qubernatoru Paskeviç Naxçıvan əhalisinin şikayətindən sonra işə baxacağını vəd etsə də, nəticəsi bu oldu ki, qubernatorun şəhərdə olmasına əhəmiyyət verməyən erməni-rus birləşmələri Naxçıvan şəhərinin bir hissəsinə od vuraraq yandırdılar. Dekabrın 2-də Cəhri kəndinə gedən qubernator gümhərkələri cəzalandırmaq üçün neinki tədbir görmədi, hətta şikayətləri eşitməsin deyər Cəhridən qayıdaraq geceyarısı İrəvana geri döndü (5, s. 21-22).

Naxçıvandaqı hadisələr bununla bitmədi və 1906-cı ildə də davam etdi. 1906-cı ilin yay aylarında Aleksandropol (Gümrü), İrəvan, Abaran Suragılı və digər ərazilərdən yığılmış könüllü erməni silahlıları nizami alaylar şəklində

təşkilatlanaraq Zəngəzura və Ordubad mahalının ermənilər yaşayan kəndlərinə göndərildilər. Yol boyu silahlı erməni təcavüzünə məruz qalan Dırmıs, Unus, Pəzməri kəndlərinin əhalisi özlərini qoruya bildilər. İravan quberniyasının şimal bölgələrinin ermənilərdən təşkil edilmiş bu dəstələr Ordubadın Əylis, eləcə də ona yaxın olan Kələki və Danagird kəndlərinə topladılar.

K.Şopenin məlumatına görə Kələki, Danagird və eləcə də Aşağı Əylis erməni köçürülmələri nəticəsində salınmış kəndlər idi (12, s. 623). Şuşa və ətraf ərazilərdən yığılmış erməni birləşmələri isə iyulun 20-də Zəngəzur ərazisindəki məsəninin yanında Aşuş gəldi. Şuşa ermənilərinə Aram Nehrəmov, Əylisdəki dəstələrə isə Ağsar adlı daşnaklı rəhbərlik edərdilər (5, s. 127).

1905-1907-ci illərdə olduğu kimi, ermənilər I Dünya müharibəsi illərində də yaranmış şəraitdən istifadə edərək bir sıra ərazilərdə, eləcə də Naxçıvan qəzasında azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasətini davam etdirməyə başladılar. 1917-ci ilin yanvarından başlayaraq bölgənin ayırı-ayrı kəndlərində azərbaycanlılar ermənilər tərəfindən qətlə yetirilirdi. 1917-ci ilin dekabr ayında başlayaraq 1920-ci ilin iyul ayına kimi erməni hərbi hissələri tərəfindən başda Andranik Ozanyanın, Njdenin, Dronun, Gibbonun, Doluxanovun və başqalarının başçılıq etdiyi erməni quldur dəstələri Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad qəzalarında 50-dən artıq kəndin kəndlərinə və şəhərlərinə basqınlar etmiş, dağıtmış və əhalini isə amansızca qətlə yetirmiş və didərgin salmışlar.

Andranikin Naxçıvana hücumu 1918-ci ilin iyun ayına təsadüf edir. İyunun 11-də kapitan Xəlil bəyin təklifi ilə müsəlman və erməni milli komitələrinin birgə keçirilən iclasında yerli erməni dəstəsinin komandanı Y.Xarazyan ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri etiraf etdikdən sonra qətl və qarətələr son qoyulması, ermənilərin tutduqları əsirlərin buraxılması və öldürülən azərbaycanlıların qatillərinin Müsəlman Milli Komitəsinə təhvil verilməsi barədə qərar qəbul edildi. Xarazyan tezliklə Naxçıvanı tərk edəcəyini bildirsə də, dediklərini əməl etmədi (1, s. 245).

Xarazyanın bölgədə qalmasını səbəbi isə A.Ozanyanın quldur dəstələrinin Naxçıvana hücumu başlaması idi. İyunun 8-də Göyçə mahalında Yelənovka kəndindən başlayaraq Naxçıvana doğru irəlilədi və şəhərə daxil oldu. Onunda eyni vaxtda Cənubi Azərbaycanın keçərək Culfandan gələn qatillər topcu zabitlər Hüsni bəy, Helmi bəy və Şükrü bəyin başçılığı ilə Osmanlı hərbi hissələri şəhərə daxil oldu. Ermənilər Culfaya doğru hərəkət etdilər və əhaliyə divan tutmağa başladılar. İyunun 21-də erməni quldur dəstələri Culfanı işğal edərək İrana gedən körpünü tудular və onu mühafizə edən 2 türk zabitanı və 20 əsgəri əsir aldılar. Andranik Culfanın işğalından sonra S.Şaumyana göndərdiyi 22 iyun 1918-ci il tarixli 577 №-li teleqramında yazırdı: “Culfa mənim əlimdədir, istədiyimiz vaxt onu sizin sərəncamınıza verə bilərəm” (1, s. 245-248).

Andranik Xoy yaxınlığında Osmanlı ordusuna məğlub olduqdan sonra Naxçıvana qaýdarkən Culfa körpüsünü dağıtdı. Bu məğlubiyyətin acığını naxçıvanlılardan çıxmağa başladı. Yayıcı kəndi yerlə yeksan edildi, kənd əhalisinin 2000-2500 nəfəri öldürüldü (9, s. 35).

Törətdiyi qırğınların miqyası o qədər böyük idi ki, Andranik öz qanlı cinayətləri ilə artıq Naxçıvanı öz hakimiyyətinə tabe etdiyini düşündü. Elə bunun nəticəsi kimi iyulun 15-də o, Naxçıvan qəzası əhalisinin tərkisilah olunması haqqında əmr vermiş və bölgədə hərbi hakimiyyət yaradığını elan etmişdi. Əmin məzmunu aşağıdakı kimi idi: “1. Bu gündən etibarən öz dəstəm

ilə tamamilə mərkəzi Rusiya Respublikası hökumətinin tabeliyinə və sərəncamına keçirəm; 2. Brest-Litovsk müqaviləsinə görə Naxçıvan Rusiya Respublikasının ayrılmaz hissəsidir; 3. Qazada hərbi vəziyyət elan edirəm; 4. Milliyyətinin asılı olmayaraq bütün qəza əhalisi dərhal tərkisilah olunmalıdır; 5. Respublika hökumətinin tanımayan, yaxud onun düşmənlərinə kömək edənlər Rusiyanın satqını və qanundankənar hesab edilərək ağır cəzaya məruz qalacaqlar; 6. Ayırı-ayrı şəxslərə və ictimai təşkilatlara lənət bütün silah növləri, geyimlər və ümumiyyətlə, digər təchizatlar iki gün ərzində dərhal hərbi hökumətin sərəncamına verilməlidir” (11, s. 132).

1918-ci ilin ortalarında Naxçıvan bölgəsində yerli türk-müsəlman əhalisinin erməni quldur dəstələri tərəfindən tamamilə məhv edilməsi təhlükəsi yaranmışdı. Ona görə də Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının əhalisi 1918-ci il may ayının sonunda Türkiyəyə xüsusi heyət göndərdi. Kərim xan İrəvanlının rəhbərlik etdiyi bu heyət Mehmet Vehib paşa ilə görüşdü və erməni quldur dəstələrini dağıtmaq üçün Naxçıvana qoşun göndərməyi xahiş etdi. Nümayəndə heyətinin xahişi müsbət qarşılandı və 1918-ci il iyun ayının əvvəllərində 9-cu və 11-ci türk diviziyalarına Naxçıvana doğru hərəkət etmək haqqında əmr verildi (6, s. 75-76). Türk qoşunları iyun ayının 7-də Naxçıvana daxil oldu. Türk ordusunun və yerli əhalinin təzyiqi nəticəsində Andranik qoşunları ilə birlikdə Naxçıvanı tərk etməyə məcbur oldu.

Ermənilərə qarşı duran Osmanlı ordusunun XI Qafqaz diviziyası Naxçıvanı ermənilərdən təmizlədikdən sonra iyulun 22-23-də Culfanı da azad etdi. Diviziyanın bir alayı Culfanın, digər bir alayı isə Şaxtaxtının müdafiəsi üçün saxlanıldı, qalan qüvvələr Naxçıvan şəhərinə aparıldı. İyulun 24-dən 31-dək Naxçıvan qəzasının gəncilərindən min nəfərlik hərbi qüvvə təşkil olundu. Bölgəyə yeni göndərilmiş XI alay isə Sürəyyə bəyin sərəncamına verildi.

İyulun sonlarında Əbrəqəmus və avqustun 3-də Naxçıvan stansiyası yaxınlığında döyüşlərdə ermənilər Osmanlı ordusuna məğlub olmuş, Ordubadın Bist, Nəsirvaz kəndlərindən keçərək Oxçu vadisi ilə Qafana, avqustun axırlarında oradan Gorusa gələrkə burad da özlünə maskən salmış (8, s. 48) və qanlı cinayətlərini Zəngəzura davam etdirirdi. Bəzi məlumatlara görə, Andranikin bölgəyə hücumu 300-dən artıq kəndin məhvi, minlərlə insanın qətl ilə nəticələnmişdi (3, s. 60).

Qafqaz İslam Ordusunun sentyabrın 15-də Bakını Sentrokaspi diktaturasından azad etdiyi gün Naxçıvanda Osmanlı qüvvələri də Badamlı kəndini azad etdi. Bu ərsəfədə Andranikin qüvvələri Zəngəzurun kəndlərini yandıraraq 500 nəfərdən çox azərbaycanlıni qətlə yetirdilər. Qortqız, Dəstəgər və s. kəndlər yer üzündən silindi. Andranikin quduzlaşmış ordusunun Tat kəndində törətdiyi vəhşiliklər heç bir müharibə tarixində görünməmişdi (2, s. 7).

Bu gün də erməni xisləti, erməni təbliğati öz işindədir. Onlar beynəlxalq ictimaiyyəti çaşdırmaq üçün saxta təbliğatlarını işə salmış, Naxçıvanla, onun tarixi və abidələri ilə bağlı heç bir elmi əsası olmayan uydurmalar irəli sürür, kitablar çap etdirir, konfranslar keçirirlər. Bu vəziyyət qarşısında respublika ziyalıları, elmi ictimaiyyət ermənilərin bu uydurma təbliğatlarını ifşa etməli, beynəlxalq ictimaiyyətə doğru-düzgün məlumat çatdırmalıdır. Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin dediyi kimi, “... bütün bu iddiaların əsassız, uydurma olduğunu beynəlxalq aləmdə sübut etməliyik. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü nəinki indiki dövrdə, gələcək nəsillər üçün də qoruyub saxlamalıyıq”.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərli E. Naxçıvanda erməni-Azərbaycan münaqişəsi. Bakı: “Nurlan”, 2009, 280 s.
2. Eloğlu S. Zəngəzur hadisələri. Bakı: Azərənər, 1992, 58 s.
3. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı: BDU nəşriyyatı, 1998, 385 s.
4. Nəvvab M.M. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı: Azərbaycan, 1993, 128 s.
5. Ordubadi M.S. Qanlı illər. Bakı: 1991, 144 s.
6. Səfərli F. Kazım Qarabəkir Paşa və Naxçıvanın erməni təcavüzündən müdafiəsi // “Naxçıvan” jurnalı, 2001, №5, s. 75-77.
7. Şihaliyev E. Ermenilərin Naxçıvan iddiaları və XX yüzily başlarında yapılan katliamlarda böyük güclərin rolu // Ermeni Araşdırmaları Dergisi, 2016, sayı:53, s.175-192.
8. Erat M. Kazım Karabekirin Naxçıvan və Çevresindəki Fəaliyyətləri // Kafkas Araşdırmaları, 1998, №4, s. 39-61.
9. Onk N. Yeni Azərbaycan Cümhuriyyəti Kurularkən // “Türk Dünyası” Tarih Dergisi, fevral 1992, №62, s.34-36.
10. Uras E. Tarixdə Ermenilər və Ermeni Meselesi. İstanbul: Belge Yayınları, 1987, 798 s.
11. Yusifov A. Naxçıvan Şəhərində Ermeni Mezalimi // 21.Yüzyıla Girenken Tarixə Dostça Bakış: Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2000, s. 131-135.
12. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ея присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1852, 1231с.

РЕЗЮМЕ

**НУРЛАНА АЛИЕВА
АРМЯНСКАЯ ПОЛИТИКА ГЕНОЦИДА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА
И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА НАХЧЫВАН**

Нахчыван - одно из древнейших исторических мест в Азербайджане, расположенное в регионе Южного Кавказа. Результаты необоснованных утверждений армян, с которыми сталкивался наш народ в XIX и XX веках, оставили свои следы на этой древней земле. Армяне, которые веками жили в Восточной Анатолии, переехали из Европы на Восток, а затем с помощью России переехали на Южный Кавказ. В начале XX века Нахчыван был одним из основных районов, где совершались армянские преступления. В 1905-1907 и 1918-1920 годах армяне совершили массовые убийства в нескольких частях Южного Кавказа, включая Нахчыван, и убили тысячи невинных людей. С приходом Османской армии в Нахчыван эти нападения и массовые убийства были успешно предотвращены.

Ключевые слова: Нахчыван, Южный Кавказ, XX век, геноцид, Османская армия, конфликт.

SUMMARY

**NURLANA ALIYEVA
THE IMPACT OF THE ARMENIAN GENOCIDE POLICY ON
NAKHCHIVAN IN THE EARLY 20TH CENTURY**

Nakhchivan is one of the oldest historical territories of Azerbaijan located in an important strategic region, the South Caucasus. The results of the unfounded Armenian claims faced by our people during the 19th and 20th centuries have left their mark in this ancient land. Armenians, who have spread from Europe to the East for centuries, first settled in eastern Anatolia and then moved to the South Caucasus with the help of Russia. At the beginning of the twentieth century, Nakhchivan is one of the main areas where Armenian committed crimes. Armenians committed massacres and killed thousands of innocent people in some parts of the South Caucasus, including in Nakhchivan in 1905-1907 and 1918-1920. These attacks and massacres were successfully prevented with the arrival of the Ottoman army in Nakhchivan.

Key words: Nakhchivan, the South Caucasus, 20th century, genocide, Ottoman army, conflict.

(Akademik Hacı Fəxrəddin Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)